

S poti v digitalne svetove

Ob razmisleku o 21. stoletju kot informacijski ali digitalni dobi se je sprva razpravljalo predvsem o novih finančnih in gospodarskih tokovih ter o prednostih ali slabostih digitalizacije, v zadnjem desetletju pa se vse pogosteje opozarja na to, kako nove tehnologije in novi, digitalni svetovi stopajo v življenje posameznika od najzgodnejšega obdobja naprej, kako spreminjajo družbo in razmerja znotraj nje, kako se na novo vzpostavljajo umetniški izrazi, kulturne prakse ter sporazumevalne norme, vzorci in diskurzi. Raziskav o tem, kako so IKT-tehnologije zaznamovale jezik, literaturo in kulturo, tudi v slovenskem okolju – še posebej po prelomu, ki ga je prinesla epidemija Covida-19 – ni malo, vendar se marsikdaj usmerjajo predvsem v digitalizacijo sporazumevanja, tj. prenos načinov izražanja ter procesov, kot jih poznamo v nedigitalnem svetu, ali v nova orodja umetne inteligence in njihovo zmogljivost na posameznih področjih, ob čemer se poudarjajo bodisi prednosti bodisi pasti. Temeljna raziskovalna namena prispevkov, zbranih v večavtorski monografiji 59. Seminarja slovenskega jezika, literature in kulture, sta tako dva: ponuditi nekoliko širši oris dogajanja v jeziku, literaturi in kulturi ob srečanju s spletnimi svetovi, saj šele v interakciji kažejo podobo sodobne družbe, ki jo ti svetovi soustvarjajo, ter spodbuditi kritični pogled, ki presega zgolj odklanjanje ali sprejemanje digitalnih tehnologij in digitalnega.

Prispevki so razvrščeni v štiri sklope: *Jezik, Literatura, Kultura in Parada mladih*. Za prve tri je značilno, da pogled usmerjajo v dvoje razmerij – v vlogo spletnih omrežij ob ustvarjanju, posredovanju, interpretiranju informacij ter oblikovanju, preoblikovanju in spreminjanju stališč, vrednot in družbenih razmerij, pri čemer z večjo ali manjšo dostopnostjo oz. zaprtostjo ustvarjajo nove družbene delitve, ter v vlogo IKT v znanosti. Hkrati se tako jezikovni kot literarni pogled ustavita tudi ob šoli kot tistem prostoru, ki lahko najbolj sistematično in načrtno prispeva k preseganju novih (in starih) delitev ter k preiščeni, učinkoviti in etični komunikaciji v digitalnih okoljih.

Razmislek o razmerju med digitalnimi svetovi in *jezikom* je najprej usmerjen v IKT-orodja, tudi zaradi odmevnosti, ki jo je v strokovni in splošni javnosti nedavno dosegel klepetalni robot ChatGPT. Simona Kranjc za izhodišče postavlja misel, da je internet za iznajdbama pisave in tiska prinesel tretjo revolucijo v jeziku ter da se je z razvojem klepetalnih robotov morda pravkar začela četrta. V prispevku predstavlja razvoj načinov sporazumevanja, ki so se pojavili z internetom, opredeljuje posebnosti sodobnih elektronskih besedil v primerjavi s klasičnimi ter se sprašuje, kako nove oblike sporazumevanja vplivajo na jezikovno zmogljivost posameznikov. O razvoju umetne inteligence z vidika jezikovnih tehnologij pa razmišlja Špela Vintar. V svojem prispevku tako predstavi strojne prevajalnice, ki so v široki uporabi že več let, in izkušnje z njimi, ki lahko znanstvenikom pomagajo predvidevati, kako bo potekalo uvajanje novih jezikovnih modelov v različne dejavnosti. V drugem delu pa opisuje nekaj primerov uporabe klepetalnega robota ChatGPT ter ugotavlja, da zmore robot ustrezno odgovorjati tudi v slovenščini. Kljub slabostim, ki jih navajajo raziskovalci, npr. vprašljivi varnosti podatkov, etiki uporabe, pristranskosti, zanesljivosti, zaključuje z mislijo, da je ob razmisleku o priložnostih in tveganjih, ki jih jezikovni modeli prinašajo, ključna kritična radovednost.

Na oba prispevka se navezuje Jerca Vogel, ko razmišlja o pomenu načrtnega razvijanja digitalne sporazumevalne zmožnosti v šoli. Čeprav je digitalna sporazumevalna zmožnost tesno prepletena s splošno sporazumevalno zmožnostjo, se namreč od nje tudi bistveno razlikuje. Večpredstavnost in interaktivnost digitalnega sveta od uporabnika, ki je prisiljen nenehno izbirati in reflektirati različne vloge, diskurze, žanre, informacije, digitalne prostore in orodja ..., zahtevata večjo prožnost in kritičnost skozi celoten proces sporazumevanja, tega pa se mladi zgolj z rabo – pa čeprav za zasloni presedijo več ur na dan – ne morejo naučiti. Razloge za slabšo razvitost digitalne sporazumevalne zmožnosti pri slovenskih učencih tako pripisuje tudi (ne)vklučenosti digitalnega sporazumevanja v UN za SLO.

Razprave o *literaturi* in knjigi v digitalnem svetu začenja prispevek Alenke Kepic Mohar. Avtorica v njem ugotavlja, da raziskave kažejo, da digitalna tehnologija tiho, a daljnosežno spreminja tako vlogo knjige v materialni kulturi kot procese branja, pisanja in razmišljanja, načine, kako sprejemamo in presojava informacije, argumentiramo stališča in sprejemamo odločitve. Razvoj teh značilnosti pa, kot poudarja, ni neodvisno dejanje uma, nanj močno vplivajo naše kognitivne, čustvene zmožnosti, energetske kapacitete našega telesa, tehnologija in okolje, v katerem bivamo. Zato si zastavlja vprašanje, ali bo knjiga v času umetne inteligence in jezikovnih modelov le dolgočasna statična tehnologija, ki bo vse manj vplivala na kognitivne navade našega uma, ali pa bo v svetu mamljive kognitivne lahkotnosti predvsem vodilo k razmisleku onkraj algoritmov in jezikovnih modelov. Miran Hladnik pogled od branja literature usmeri v njeno raziskovanje in v vlogo digitalnih orodij v njem. Kot ugotavlja, so digitalizacija slovarjev, katalogov, enciklopedij itn. ter nova orodja za besedila (črkovalniki, strojni prevajalniki) pogoj za kulturno preživetje, zato spletne storitve, kot so Cobiss, dLib, Ngram Viewer in Wikimedijina spletišča, danes uporablja tudi slovenski literarni zgodovinar, kar ponazarja ob »potovanju« skozi pisanje prispevka v zborniku. Ne glede na vse pomisleke poudarja predvsem, da sprememb ne dojema kot grožnjo obstoječi kulturi, ampak gleda nanje kot na priložnost. Perspektive digitalne literarne vede vidi v njeni sodelovalni naravi (pisali jo bodo tudi laiki in stroji), v tem, da bo stremela k vseobsežnosti in izčrpnosti, brez nazorsko ali kako drugače pogojene selektivnosti, da se bo organizirala seznamsko namesto zgodbeno ter povezovala s sosednjimi disciplinami in komunikacijskimi praksami, da bi razširila in poglobila pogled na literaturo. Oba pogleda v razmisleku o prodiranju sodobne tehnologije tudi k pouku književnosti povezuje Maja Kerneža. Izhodišče ostajata literarno besedilo in njegovo branje, učna okolja, v katerih učenci o besedilih in svojem branju razmišljajo, pa se odpirajo in kažejo kot uspešna pri razvijanju kognitivnih spretnosti učencev, sodelovalnega okolja in podobno. Na podlagi poročil učiteljev, znanstvenikov, lastnih izkušenj in idej v prispevku podaja predloge za uporabo družbenih omrežij pri pouku književnosti. Hkrati pa na podlagi pregleda literature opozarja, da je vključevanje družbenih omrežij v pouk književnosti smiselno le, če učitelj dejavnosti načrtuje v skladu z digitalno pismenostjo učencev, upošteva njihova zanimanja in pri načrtovanju dejavnosti zagotovi varovanje zasebnosti in splošne spletne varnosti.

V sklopu, ki postavlja v ospredje širšo *kulturo*, Peter Stanković ob analizi objav sodobnih slovenskih narodnozabavnih zasedb raziskuje družbena omrežja kot pomemben nov komunikacijski medij in hkrati pripravno platformo za promocijske dejavnosti. Kot ugotavlja, je mogoče govoriti o zasedbah, ki sledijo glasbenim modnim smernicam in se približujejo splošno priljubljeni pop glasbi, in o tistih, ki ostajajo bolj povezane z narodnozabavno tradicijo. Ta razlika je razvidna tudi iz objav na

družbenih omrežjih. Prve so dejavnejše, njihove objave bolj raznovrstne, sporočilo pa ob ljudskosti poudarja predvsem zahtevo po zabavi. Ta zahteva, kot ugotavlja avtor, omejuje glasbo na »cenen eskapizem, kjer ni pomembno ne kaj ne kako, samo da se zabavamo«, kar ima morda lahko tudi pomembne družbene in politične posledice. Če so v Stankovičevem prispevku v ospredju digitalna omrežja kot prostor, kjer se oblikujejo razmerje med glasbeniki in poslušalci ter skupne vrednote, Katja Mahnič na vpliv IKT pogleda s povsem drugega zornega kota, saj jo zanima vloga digitalizacije ob institucionalni, muzejski skrbi za ohranjanje dediščine. Čeprav nove tehnologije ponujajo možnosti lažjega in trajnejšega ohranjanja, dokumentiranja, preučevanja, interpretacije in upravljanja kulturne dediščine ter olajšajo dostop do predstavitev dediščine širši javnosti, je namreč v digitalizaciji muzejev mogoče opaziti zastoj. V prispevku dokazuje, da je treba razlog zanj iskati predvsem v naravi muzejskih predmetov kot fizičnih entitet in posledično v vprašanju, katere vidike muzejskih predmetov je v resnici sploh možno digitizirati, predvsem pa, komu in na kakšne načine lahko nato taka »digitalna vsebina« koristi.

Avtorji prispevkov, uvrščenih v sklop *Parada mladih*, naredijo še korak dlje ter od razmisleka o vlogi IKT pri raziskovanju, ohranjanju dediščine, razvijanju komunikacijskih navad, jezikovnem posredovanju, branju in interpretaciji književnih del stopijo neposredno v digitalni svet. Ina Poteko se tako ukvarja z navadami študentk in študentov pri sporazumevanju na daljavo ter z njihovim jezikom v SMS-ih in sporočilih iz mobilnih aplikacij za dopisovanje. Na podlagi analize 3900 sporočil študentov s Filozofske fakultete UL ter ankete o njihovih sporazumevalnih navadah ugotavlja, da se na daljavo pretežno sporazumevajo preko sporočil, način komunikacije pa prilagajajo različnim naslovnikom in namenom. Sporočila so večinoma kratka, svojo repliko pa razdelijo v več sporočil. Pogoste jezikovne značilnosti medvrstniških sporočil so nestandardna raba ločil in velike začetnice, neuporaba šumnikov, zapis besed po izgovoru, izpuščanje samoglasnikov, neknjižni jezik in pogovorni besedni red. Tisto, kar jih po njenih ugotovitvah posebej zaznamuje, pa je izrazita individualnost sporazumevalnih navad.

Urh Ferlež, Maja Kovač in Hana Podjed pa spregovorijo o literarnih delih, ki niso digitalizirana, temveč že po svoji naravi digitalna. Urh Ferlež tako razmišlja o interaktivnih e-knjigah, ki se pojavljajo v zadnjih desetletjih. Opredeljuje jih kot knjige, ki z bralcem vzpostavljajo neposredno interakcijo, ter jih klasificira glede na stopnjo interakcije in vnaprejšnjo določenost. Deli jih na obogatene e-knjige, kjer osnovno besedilo spremljajo multimedijски dodatki in so najbližje nedigitalnim interaktivnim knjigam, ter na ambientalne e-knjige, pri katerih se e-knjiga odziva na bralčevo okolje. Ob pregledu interaktivnih e-knjig v slovenskem prostoru poseben poudarek nameni obogateni e-slikanici *Maček Muri* iz leta 2002. Maja Kovač raziskuje značilnosti poezije, kot se pojavlja na družbenem omrežju Instagram. Ker opozarja, da je v sicer redkih kritičnih odzivih odnos do nje v splošnem še vedno odklonilen, pri čemer spregledajo specifično poetiko, intermedialnost, sporočilno vrednost, prestrukturirana razmerja in s tem pravzaprav njeno bistvo, v prispevku ob analizi korpusa besedil oz. objav, označenih s ključnikom #slovenskapoezija, preverja, kako literarni sistem deluje v danem digitalnem okolju. Kot ugotavlja, posamezni izstopajoči primeri v slovenskem digitalnem literarnem prostoru in nasploh pogostnost objavljanja govorijo v prid vzpona poezije na Instagramu kot novega družbenega fenomena, ki presega okvire literature in se povezuje še z drugimi umetniškimi izrazi oz. dejavnostmi. Hana Podjed pa se ukvarja z digitalno generiranim umetnostnim besedilom, njegovo

klasifikacijo ter značilnostmi in pojavnostjo v slovenski literarni krajini. V ospredje postavlja predstavitev in analizo dveh primerov del vidnejših umetnikov na področju digitalne literature Jaka Železnikarja in Vuka Čosića ter se ukvarja s pomenom in recepcijo takšne literature na splošno. Čeprav, kot pravi, se zdi, da je digitalna umetnost zaznamovala predvsem drugo polovico 90. let, so tovrstni projekti še kako živi. Posebno pozornost javnosti pa po mnenju raziskovalcev vzbujajo predvsem tisti s politično-kritično konotacijo, katerih avtorji v takšnem kontekstu delujejo tudi kot družbeni aktivisti.

Razprave prinašajo različne vidike in poglede s poti po digitalnih svetovih. Tisto, kar jih povezuje, pa je dvoje: to, da vsaj toliko, kot na vprašanja odgovarjajo, vprašanja tudi odpirajo, in zavest, da je pomembno o vseh vidikih, ki jih prinaša življenje z digitalnimi svetovi ali v njih, kritično razpravljati. Kajti če se ne le v znanosti, temveč tudi v šoli in širši javnosti ne bomo spraševali o prednostnih in pasteh sodobnih spletnih okolij, bo posameznik prepuščen samostojnemu srečevanju z različnimi jezikovnimi uresničitvami, načini komunikacije in manipulacije, z literarnimi praksami in bralnimi izkušnjami, s spletnimi orodji, njihovimi prednostmi in pastmi ter z družbenimi procesi, ki se posredujejo ali oblikujejo v prostoru, kjer ima vsakdo možnost javno spregovoriti in sodelovati v razpravi, a se hkrati vedno znova zapira v mehurčke enako mislečih.

izr. prof. dr. Jerca Vogel,
predsednica 59. SSJLK